

Agnieszka Lewicka-Zelent*, Sylwia Huczuk**

* Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, ** Koło Naukowe
Twórczych Pedagogów Resocjalizujących Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej

Empatia a doświadczanie i stosowanie agresji wśród młodzieży

Abstrakt: Młodzież jest narażona na wszelkie akty agresji zarówno w środowisku szkolnym, rodzinnym jak i rówieśniczym. Często bywa tak, że ofiara agresji sama zaczyna ją przejawiać, wskutek jej doświadczania ze strony innych osób. Innym ważnym determinantem poziomu agresji jest przekaz medialny lub negatywny wzór do naśladowania (np. używanie upokarzających oraz kompromitujących obrazów i słów). Empatia zaś to umiejętność, która polega na rozpoznawaniu wewnętrznych stanów oraz procesów dotyczących człowieka, z którym wchodzi się w kontakt. Dzięki niej człowiek współodczuwa emocje drugiej osoby, co zmniejsza ryzyko występowania zachowania agresywnego. Dlatego tak ważne w pracy z młodzieżą jest prowadzenie zajęć rozwijających empatię lub obniżających poziom agresji, w tym: treningów uwrażliwiających, treningu zastępowania agresji, treningów relaksacyjnych, czy zajęć o charakterze psychoedukacyjnym. Celem badania własnego było ustalenie poziomu empatii emocjonalno-poznawczej agresywnych ofiar w porównaniu z młodzieżą doświadczającą agresji lub stosującą agresję.

Słowa kluczowe: empatia, agresja, agresywna ofiara, ofiara.

Wprowadzenie teoretyczne

Skala zjawiska agresji świadczy o jego powszechności w różnych grupach społecznych i zawodowych oraz środowiskach: szkolnym, rodzinnym i pracowniczym. Agresja definiowana jest jako „działanie skierowane przeciwko osobom lub

przedmiotom, wywołującym u jednostki niezadowolenie i gniew” (Surzykiewicz 2000, s. 13). Może przyjmować wiele form: werbalną, fizyczną, bezpośrednią, pośrednią, jawną, ukrytą, instrumentalną, zadaniową, samoagresję itd. (Wolińska i in. 2000, s.16). Wśród czynników determinujących ją najczęściej wymienia się czynniki społeczne i biologiczne. Dlatego wyjaśniana jest w kategorii wrodzonych instynktów, reakcji na frustrację, popędów biologicznych lub reakcji na bodźce społeczne wzmacniane negatywnie bądź pozytywnie (Grochulska 1982, s. 6–7). Z jednej strony ujmowana bywa jako zjawisko konstruktywne, służące ochronie i przetrwaniu jednostki w danym środowisku, a z drugiej – destruktywne, o charakterze przestępczym, przejawiające się okrucieństwem (Wsocka 2008, s. 271).

Z uwagi na charakter prowadzonych badań ważne miejsce zajmuje agresja fizyczna i emocjonalna. Pierwsza z nich ma miejsce wtedy, gdy agresor bezpośrednio, fizycznie atakuje ofiarę lub dany obiekt. Zadaje cierpienie, wykorzystując w tym celu własne części ciała lub różnego rodzaju przedmioty (Rode 2010, s. 41). Natomiast agresja emocjonalna może być wyrażana słowami (np. używanie wyzwisk, stosowanie gróźb słownych), bądź poprzez gesty (np. stosowanie znieważających gestów, gardzący wyraz twarzy). Częstym źródłem jej przekazywania są mass media, a szczególnie Internet i telefon komórkowy (np. używanie upokarzających oraz kompromitujących obrazów, zwłaszcza fotografii – Jaworska 2012, s. 17).

Niezależnie od tego, jaki rodzaj agresji stosuje sprawca, czerpie przyjemność z zadawania cierpienia swoim ofiarom, do czego „popycha” go wewnętrzny niepokój oraz własne cierpienie, spowodowane m.in. deprywacją potrzeb, szczególnie emocjonalnych (Kocemba 2009, s. 135). Odbiera i interpretuje sytuacje społeczne, jako frustrujące i zagrażające, co w rezultacie prowokuje go do agresji, utrwalanej dzięki negatywnym wzorcom społecznym. Ma problemy z samokontrolą, szczególnie w zakresie emocji (Kosewski 1977, s. 137–138). Jego ofiarami mogą być różni ludzie. Najczęściej jednak stają się nimi osoby, które pod jakimś względem odróżniają się od reszty grupy społecznej, w której przebywają. Uznawane są za „inne” – słabe pod względem fizycznym lub/i psychicznym, ekonomicznym, społecznym, np. z nadwagą, niepełnosprawne, niepotrafiące się obronić w sytuacji zagrożenia itd. (Kocemba 2009, s. 133). Często wyróżniają się pewną właściwością, np. kolorem skóry, wadą wymowy, noszeniem okularów. W kolejnej grupie potencjalnych ofiar znajdują się osoby tzw. „pod ręką”, najczęściej przypadkowo napotkane przez agresora, które stają się obiektem wyładowywania frustracji. Następną grupą są bezbronne dzieci, które w momencie ataku nie podejmują żadnej aktywności oraz te, które w przeszłości były ofiarami i obecnie mają trudności z uwolnieniem się od złych doświadczeń (Georg 2008, s. 26–27). Potencjalne ofiary charakteryzują się niskim poziomem poczucia własnej wartości, samooceny i innych kompetencji społecznych oraz nie szanują siebie (Kocemba 2009, s. 133). W sytuacji zagrożenia zachowują się w sposób obronny. Często bywają uległe, spełniają wszelkie rozkazy kolegów oraz sięgają po nieefektywne sposoby nawiązywania kontaktu z członkami grupy. Kiedy indziej są służalcze, gdyż nie potrafią decydować o sobie i nie mają

własnego zdania. Często również wkupują się w łaski rówieśników poprzez dawanie prezentów, lub skarżą nauczycielom o różnych występkach swoich kolegów i koleżanek, łamiąc w ten sposób zasady panujące w grupie (Georg 2008, s. 28).

Ofiary pasywne przejawiają zaniżone poczucie własnej wartości. Czują się samotne i odrzucone. Są wrażliwe, nieśmiałe, podatne na wpływy innych i lękliwe. Preferują kontakty z dorosłymi aniżeli z rówieśnikami. Ofiary prowokujące same podlegają innym do agresji. Budują napiętą atmosferę, między innymi poprzez znaczne wahania nastroju. Są bardzo aktywne, niespokojne i wykazują zaburzenia koncentracji uwagi. Natomiast ofiary agresywne bronią się stosując agresję wobec swoich krzywdzicieli (Poradnik metodyczny dla nauczycieli 2004, s. 12).

Empatia to drugie zjawisko istotne z punktu widzenia psychospołecznego funkcjonowania człowieka. Sherman uważa, że można o niej mówić w kontekście emocjonalnym, traktując jako przeżywanie podobnych emocji przez obserwatora i osobę obserwowaną (Lewicka 2006, s. 14). Ujmowana jest także w kategorii zjawisk natury poznawczej. Przykładowo Jerzy Mellibruda (1986) definiuje ją jako umiejętność polegającą na poznawaniu wewnętrznych stanów oraz procesów dotyczących człowieka, z którym wchodzi się w kontakt (Lewicka 2006, s. 16). Zdaniem Janusza Reykowskiego (1979) empatię możemy rozpatrywać również w aspekcie komunikacyjnym. Pojęcie to wówczas oznacza proces polegający na nawiązywaniu relacji, wczucie się w sytuację drugiej osoby oraz odpowiednie postrzeganie jej reakcji (Lewicka 2006, s. 16). Zamierzając oddać pełnię empatii ukazuje się ją wielowymiarowo. Dla przykładu Mark H. Davis (1999, s. 23) definiując empatię, eksponuje reakcje podmiotu na doświadczenia innych osób, a J. Moors – jej emocjonalny, poznawczy, moralny i behawioralny kontekst (za: Wilczek-Rużyczka 2002, s. 12). Jednostka próbuje zrozumieć cierpienie drugiego człowieka, wczuwa się w jego sytuację, pobudzając przy tym własne emocje, a następnie dokonuje pewnego wyboru w dalszym ciągu współuczestniczy w emocjach drugiej osoby albo przerywa relację. Podmiot dokonując oceny danej sytuacji, kieruje się normami społecznymi panującymi w środowisku, a także własną wiedzą oraz doświadczeniem. W konsekwencji rozumie partnera interakcji i prezentuje własny punkt widzenia, podobny do tego osoby obserwowanej (Wilczek-Rużyczka 2002, s. 12–13).

Empatia pełni funkcję informacyjną, która polega na tym, że człowiek ma możliwość rozumienia emocji drugiej osoby i przewidywania jej działania. Ponadto pomaga zdobyć informacje dotyczące środowiska społecznego, w którym przebywa (Preston i in. 2002, s.1). Natomiast funkcja społeczna empatii sprowadza się do wzmacniania więzi z innymi ludźmi. Osoby starające się zrozumieć i wesprzeć drugiego człowieka w różnych sytuacjach, dzięki temu stają się im bliskie. Tworzą się nowe przyjaźnie oraz kształtuje się poczucie wspólnoty¹. Empatia ściśle korelu-

¹ Chartrand, T., Baragh, J.A., *The Chameleon effect: The perception-Behavior Link and Social Interaction*, http://www.pedagogika.uksw.edu.pl/konспект_doktoratu_Maciej_Ciechomski.pdf/ [dostęp: 15.06.2015].

je z przestrzeganiem zasad etyczno-moralnych oraz obowiązujących norm. Skutkuje obniżeniem poziomu agresji oraz wzmocnieniem relacji społecznych (Goleman 1999, s. 172, 175). Determinuje również występowanie zachowań altruistycznych. Odczuwanie cierpienia i lęku innych ludzi, wyzwala w jednostce wewnętrzne potrzeby zniwelowania strat oraz udzielenia wsparcia (Davis 1999, s. 175).

Podstawa metodologiczna badania

Wyniki dotychczas prowadzonych badań świadczą o tym, że współczesna młodzież boryka się zarówno z problemem agresji, jak i odwrażliwienia emocjonalnego (zob. np. Lewicka 2010, s. 98). Dlatego celem badania własnego było ustalenie poziomu empatii emocjonalno-poznawczej agresywnych ofiar, czyli osób, które wskutek doświadczania agresji ze strony innych osób dręczą innych ludzi.

W badaniu wykorzystano metodę sondażu diagnostycznego. Do wyodrębnienia porównywanych grup młodzieży zastosowano Skalę „A” i Skalę „O” Krystyna Kmieciak-Baran (1999)², natomiast do określenia poziomu empatii badanych osób – Indeks Reaktywności Interpersonalnej Marka Davisa w adaptacji Agnieszki Lewickiej (2006)³.

Sformułowano następujące pytania szczegółowe:

- Jak często młodzież gimnazjalna stosuje i doświadcza agresji emocjonalnej i fizycznej?
- Jakim poziomem empatii emocjonalno-poznawczej charakteryzują się agresywne ofiary, ofiary i agresorzy?
- W jakim stopniu empatyczna jest badana młodzież?
- Czy, a jeśli tak to na ile, zmienna empatia różnicuje badaną młodzież w różnym stopniu stosującą agresję i doświadczającą jej?
- Czy występuje związek między empatią emocjonalno-poznawczą a doświadczaniem i stosowaniem agresji przez badaną młodzież?

Badania przeprowadzono w 2014 roku wśród młodzieży gimnazjalnej z województwa lubelskiego. Wstępnie przebadano 197 osób, z których celowo wybrano 90 uczniów, chcąc w ten sposób wyodrębnić trzy grupy: 1 – osoby, które stosują agresję, ale jej nie doświadczają (agresorzy); 2 – osoby, które doświadczają agresji, ale jej nie stosują (ofiary); 3 – osoby, które zarówno stosują, jak i doświadczają agresji (agresywne ofiary). Selekcji dokonano na podstawie wyników badań prze-

.....

² Właściwości psychometryczne narzędzia są zadawalające (r_{tt} dla Skali A wyniosła 0,96, a dla Skali O – 0,95; wykazano dużą wewnętrzną zgodność poszczególnych podskal z ogólnym wynikiem skali) (zob. Kmieciak-Baran K. 1999).

³ Właściwości psychometryczne narzędzia są zadawalające (r_{tt} wyniosła 0,97; Indeks koreluje z Kwestionariuszem Empatii Emocjonalnej – $r = 0,43$). Opis narzędzia Czytelnik odnajdzie w monografii A. Lewickiej (2006, s. 103-106).

prowadzonych z wykorzystaniem Skali „A” i „O”. Do grupy podstawowej zakwalifikowano 30 osób, które w wysokim stopniu zarówno doświadczały, jak i stosowały agresję. Następnie wytypowano 30 osób, które uzyskały wysokie wyniki w skali doświadczania agresji (niskie i przeciętne – 1–5 sten – wyniki w skali stosowania agresji) oraz 30 osób z najwyższymi wynikami w skali stosowania agresji (niskie i przeciętne – 1–5 sten – wyniki w skali doświadczania agresji). W ten sposób potwierdzono doniesienia Krystyny Ostrowskiej (2003, s. 12), która dowodzi, że młodzi ludzie często reagują agresją, a z drugiej strony sami jej doświadczają ze strony innych.

Tabela 1. Doświadczanie agresji przez badaną młodzież (n = 197)

Zmienne	M	Sd
Doświadczanie agresji emocjonalnej	23,43	22,56
Doświadczanie agresji fizycznej	8,38	8,22
Doświadczanie agresji	31,81	29,21

M – średnia; Sd – odchylenie standardowe

Źródło: opracowanie własne.

Wyniki surowe uzyskane na podstawie Skali O, przeliczone na stenowe⁴, świadczą o wysokim poziomie doświadczania agresji przez badaną młodzież. Taka sytuacja być może wynika z bezsilności młodych wobec rzeczywistości. Ponadto osoby nieśmiałe, mające trudności ze zwracaniem się o pomoc często doświadczają agresji (Ostrowska 2003, s. 17). Uwagę zwraca wyższa wartość średniego wyniku w skali agresji emocjonalnej niż fizycznej, co oznacza, że badana młodzież częściej doświadcza agresji w formie emocjonalnej.

Tabela 2. Stosowanie agresji przez badaną młodzież (n = 197)

Zmienne	M	Sd
Stosowanie agresji emocjonalnej	25,17	20,37
Stosowanie agresji fizycznej	11,31	13,45
Stosowanie agresji	36,37	32,37

Źródło: opracowanie własne.

.....

⁴ Na podstawie norm sporządzonych do Skali O autorstwa K. Kmiecik-Baran wynik surowy przeliczono na sten (K. Kmiecik-Baran 2000).

Wyniki uzyskane w skali „A” wskazują na wysoki poziom stosowania agresji przez badaną młodzież⁵. Przyczyn zachowań agresywnych jest tak wiele, że trudno ustalić rodzaj ich uwarunkowań. Można przypuszczać, że niektórzy uczniowie krzywdzą innych i poniżają ich z chęci zaimponowania swoim kolegom, w konsekwencji zbyt silnego odczuwania napięcia emocjonalnego (Palak 2012, s. 249 i n.). Ponadto ustalono, że badani częściej stosują agresję emocjonalną niż fizyczną.

Na podstawie informacji zebranych od młodzieży zakwalifikowanej do badań właściwych dokonano jej charakterystyki (tab. 3).

Tabela 3. Charakterystyka badanych osób (n = 90)

	n	%
Płeć		
Kobieta	42	47
Mężczyzna	48	53
Wiek		
13 lat	19	21
14 lat	68	76
15 lat	3	3
Miejsce zamieszkania		
Wieś	54	60
Miasto	36	40
Wykształcenie matki		
Podstawowe	3	3
Zawodowe	23	26
Średnie	22	24
Wyższe	42	47
Wykształcenie ojca		
Podstawowe	2	2
Zawodowe	19	21
Średnie	37	41
Wyższe	30	33
Ogółem	90	100

Źródło: opracowanie własne.

⁵ Na podstawie norm sporządzonych do Skali A autorstwa K. Kmieciak-Baran wynik surowy przeliczono na sten (K. Kmieciak-Baran 2000).

W badaniu wzięło udział 90 uczniów. Chłopcy tylko nieco przeważali nad dziewczętami, gdyż stanowili 53% ogółu. Pojedyncze osoby ukończyły 15 rok życia, natomiast zdecydowaną większość stanowiły osoby w wieku 14 lat (76%). W badanej grupie młodzieży dominowały osoby mieszkające na wsi (60%). Matki osób badanych najczęściej posiadały wykształcenie wyższe (47%), a ojcowie – świadectwa ukończenia szkoły średniej (41%).

Wyniki badania własnego

Według Janusza Reykowskiego (1979) empatia pełni wiele cennych funkcji w psychospołecznej sferze funkcjonowania człowieka (Lewicka 2006, s. 16). Jak dowodzą wyniki badań prowadzonych przez Andrzeja Węglińskiego (1983, s. 322) niektórzy młodzi ludzie charakteryzują się niskim poziomem empatii, czego przyczyn można doszukiwać się w wielu czynnikach natury środowiskowej, wśród których eksponuje się negatywne przekazy medialne (Braun-Gałkowska, Ulfik-Jaworska 2002, s. 11). Nie świadczy to jednak o tym, że poziom empatii warunkowany jest tylko i wyłącznie czynnikami środowiskowymi, w tym medialnymi. Empatia w pewnym stopniu determinowana jest biologicznie i traktowana może być w aspekcie zdolności. Ponadto dowiedziono zróżnicowania jej poziomu w zależności od takich zmiennych, jak: płeć, wiek, rodzaj doświadczeń życiowych, poziom psychospołecznego funkcjonowania jednostki, sposób socjalizacji i wychowania itp. Jak twierdzi Lewicka (2006, s. 57) empatia „podlega rozwojowi, zarówno w kontekście emocjonalnym, jak i poznawczym, przy czym empatia poznawcza w większym stopniu zdeterminowana jest egzogennie”.

Dzięki wynikom uzyskanym na podstawie Indeksu Reaktywności Interpersonalnej Davisa w adaptacji Lewickiej (2006) możliwe było sprawdzenie czy, a jeśli tak to na ile, porównywane grupy młodzieży różnią się między sobą w zakresie empatyczności, w aspekcie: wyobraźni empatycznej, empatycznego reagowania w sytuacjach trudnych, empatycznej odpowiedzi na negatywne przeżycia innych oraz przyjmowania perspektywy innych ludzi.

Obliczono średnie arytmetyczne oraz odchylenia standardowe dla poszczególnych skal IRI (tab. 4).

Tabela 4. Empatia emocjonalno-poznawcza w badanej grupie młodzieży

Zmienne	M	Sd
Empatyczna odpowiedź na negatywne przeżycia innych	8,83 (2,21)	3,31
Przyjmowanie perspektywy innych	13,13 (2,63)	4,20

Zmienne	M	Sd
Wyobraźnia empatyczna	10,77 (2,34)	3,76
Empatyczne reagowanie w sytuacjach trudnych	11,68 (1,95)	4,07
Empatia emocjonalno-poznawcza	44,42 (2,22)	7,57

Źródło: opracowanie własne.

Z uwagi na zróżnicowaną liczbę itemów przypadających na każdą ze skal Indeksu Reaktywności Interpersonalnej wartości średniej podzielono przez określoną liczbę pytań, a wyniki zamieszczono w nawiasach w drugiej kolumnie tabeli 4⁶. Otrzymane w ten sposób wartości świadczą o tym, że badana młodzież najwyżej oceniła swoje umiejętności przyjmowania perspektywy innych osób oraz wyobrażania sobie, co czują inni. Natomiast największe trudności miała z empatycznym reagowaniem w sytuacjach trudnych. Większość badanych osób twierdziła, że czasami empatyzuje z innymi ludźmi. Młodzież udzielała najbardziej jednomyślne odpowiedzi w skali empatycznej odpowiedzi na negatywne przeżycia innych oraz wyobraźni empatycznej.

W celu uchwycenia różnic między porównywanymi grupami zastosowano test t-Studenta dla prób niezależnych (agresywnych ofiar, ofiar, agresorów)⁷. Wartości testu F jednorodności wariancji, średnie (M), odchylenia standardowe (Sd) i wartości testu t-Studenta dla prób niezależnych z poziomami istotności statystycznej (p) zamieszczono w tabelach 5–7.

Tabela 5. Różnice średnich wyników empatii emocjonalno-poznawczej agresywnych ofiar i ofiar agresji szkolnej

Zmienne	Grupa	F	P	M	Sd	t-Studenta	p
Empatyczna odpowiedź na negatywne przeżycia innych	agresywna ofiara	1,567	n.i.	8,33 (2,08)	3,65	-1,828	n.i.
	ofiara			9,87 (2,47)	2,79		

.....

⁶ W ten sposób określono wskaźnik uśrednionej średniej, czyli wyznaczono bardziej uproszczoną „wystandaryzowaną” średnią.

⁷ Zastosowano uproszczoną procedurę statystyczną z uwagi na wielkość próby. W przyszłości planowane jest dokonanie szczegółowych analiz w większej grupie badawczej z zastosowaniem analizy wariancji.

Zmienne	Grupa	F	P	M	Sd	t-Studenta	p
Przyjmowanie perspektywy innych	agresywna ofiara	0,554	n.i.	12,10 (2,42)	3,86	-2,070	0,05
	ofiara			14,23 (2,85)	4,50		
Wyobraźnia empatyczna	agresywna ofiara	0,160	n.i.	9,87 (1,98)	3,81	-1,660	n.i.
	ofiara			11,43 (2,29)	3,49		
Empatyczne reagowanie w sytuacjach trudnych	agresywna ofiara	0,795	n.i.	12,27 (2,05)	4,79	1,412	n.i.
	ofiara			10,73 (1,79)	3,51		
Empatia emocjonalno-poznawcza	agresywna ofiara	0,728	n.i.	42,60 (2,13)	8,73	-1,818	n.i.
	ofiara			46,27 (2,31)	6,77		

Źródło: opracowanie własne.

W zakres poszczególnych skal Indeksu Reaktywności Interpersonalnej wchodzi różna liczba twierdzeń, dlatego w tabeli, pod wartościami średniej arytmetycznej, wpisano wartości uzyskane z ilorazu średniej arytmetycznej i liczby pytań w danej skali. Zabieg taki umożliwia dokonanie porównania wyników między poszczególnymi wskaźnikami empatii.

Wartość testu F wskazuje na homogeniczność wariancji we wszystkich skalach IRI. Wyniki uzyskane przez badaną młodzież mieszczą się w przedziale środkowym, co sugeruje, że najczęściej zaznaczała ona odpowiedź „czasami” (3 pkt). Wartości testu t-Studenta umożliwiają stwierdzenie, że między średnimi wynikami empatii poznawczej osób z porównywanych grup wystąpiła różnica istotna statystycznie ($p < 0,05$). Agresywne ofiary mają zdecydowanie większą trudność w przyjmowaniu punktu widzenia innych ludzi, aniżeli młodzież, która doświadcza agresji ze strony innych osób. Co więcej osoby z grupy podstawowej były najbardziej empatyczne w skali empatii poznawczej, gdyż wyniki w tej skali zbliżyły się do 4 pkt. W pozostałych skalach IRI jeszcze niżej oceniały one swoje umiejętności empatyczne. Natomiast młodzież z grupy porównawczej poza skalą przyjmowania punktu widzenia innych wskazywała również tę dotyczącą empatycznego reagowania na negatywne przeżycia innych ludzi. Największe deficyty empatii wystąpiły w zakresie wyobraźni empatycznej (agresywne ofiary) i empatycznego reagowania w sytuacjach trudnych (ofiary). Wartości Sd świadczą o nieco większej heterogeniczności wyników osób z grupy podstawowej niż porównawczej – poza skalą przyjmowania perspektywy innych ludzi.

Tabela 6. Różnice średnich wyników empatii emocjonalno-poznawczej agresywnych ofiar i agresorów

Zmienne	Grupa	F	P	M	Sd	t- Studenta	p
Empatyczna odpowiedź na negatywne przeżycia innych	agresywna ofiara	0,715	n.i.	8,33 (2,08)	3,65	0,037	n.i.
	agresor			8,30 (2,07)	3,28		
Przyjmowanie perspektywy innych	agresywna ofiara	0,023	n.i.	12,10 (2,42)	3,86	-0,944	n.i.
	agresor			13,06 (2,61)	4,07		
Wyobraźnia empatyczna	agresywna ofiara	0,165	n.i.	9,87 (1,97)	3,81	-1,136	n.i.
	agresor			11,00 (2,2)	3,91		
Empatyczne reagowanie w sytuacjach trudnych	agresywna ofiara	0,870	n.i.	12,27 (2,05)	4,79	0,210	n.i.
	agresor			12,03 (2,01)	3,75		
Empatia emocjonalno-poznawcza	agresywna ofiara	1,468	n.i.	42,60 (2,13)	8,73	-0,888	n.i.
	agresor			44,40 (2,22)	6,86		

Źródło: opracowanie własne.

Pod względem uzyskanych wyników w Indeksie Reaktywności Interpersonalnej Davisa porównywane grupy młodzieży – osoby doświadczające przemocy ze strony innych zachowujące się w sposób agresywny oraz ofiary agresji – można uznać za jednorodną, na co wskazują wartości testu F. We wszystkich skalach wykorzystanego narzędzia badawczego wyniki badanej młodzieży oscylują wokół przeciętnej możliwej do otrzymania, czyli 2 pkt. Między średnimi wynikami w poszczególnych skalach IRI uzyskanymi przez osoby reagujące agresywnie z różnym nasileniem nie stwierdzono różnic istotnych statystycznie. Oznacza to, że wszyscy badani w podobny sposób oceniają swoje umiejętności empatycznego reagowania w różnych sytuacjach. Wartości uzyskane poprzez podzielenie średniej arytmetycznej przez liczbę pytań z danej skali świadczą o tym, że osoby z obu porównywanych grup uznały, że mają największą łatwość przyjmowania punktu widzenia innych. Najtrudniej agresywnym ofiarom wyobrazić sobie przeżycia innych ludzi, natomiast ofiarom agresji – empatycznie reagować w sytuacjach trudnych.

Tabela 7. Różnice średnich wyników empatii emocjonalno-poznawczej ofiar i agresorów

Zmienne	Grupa	F	p	M	Sd	t-Studenta	p
Empatyczna odpowiedź na negatywne przeżycia innych	ofiara	0,069	n.i.	9,87 (2,47)	2,79	2,103	0,05
	agresor			8,30 (2,08)	3,28		
Przyjmowanie perspektywy innych	ofiara	0,330	n.i.	14,23 (2,85)	4,50	1,053	n.i.
	agresor			13,07 (2,61)	4,07		
Wyobraźnia empatyczna	ofiara	0,005	n.i.	11,43 (2,29)	3,49	0,453	n.i.
	agresor			11,00 (2,2)	3,91		
Empatyczne reagowanie w sytuacjach trudnych	ofiara	0,021	n.i.	10,73 (1,79)	3,51	-1,385	n.i.
	agresor			12,03 (2,01)	3,76		
Empatia emocjonalno-poznawcza	ofiara	0,278	n.i.	46,27 (2,31)	6,77	1,061	n.i.
	agresor			44,40 (2,22)	6,86		

Źródło: opracowanie własne.

W przypadku wszystkich skal Indeksu Reaktywności Interpersonalnej wyniki testu Levene'a nie są istotne statystycznie, co oznacza, że należy przyjąć założenie o homogeniczności wariancji w porównywanych grupach. Analizując wartości testu t-Studenta, obserwuje się wyraźne różnice między grupą ofiar a agresorów w skali empatycznej odpowiedzi na negatywne przeżycia innych ludzi ($p < 0,05$). Zdecydowanie większą łatwość w empatycznym reagowaniu w sytuacjach wywołujących u innych negatywne emocje mają osoby doświadczające agresji aniżeli agresorzy. Badani z obu grup najwyżej oceniają swoje umiejętności przyjmowania perspektywy innych ludzi, a najniżej – umiejętności reagowania w sytuacjach trudnych.

Wyniki surowe przeliczono na steny, dzięki czemu określono poziom empatii emocjonalno-poznawczej w porównywanych grupach młodzieży. W tym celu wyróżniono trzy poziomy empatii: niski, przeciętny i wysoki. Sprawdzono, na ile wyodrębnione w badaniu grupy młodzieży zróżnicowane są pod względem poziomu empatii (tab. 8).

Tabela 8. Poziom empatii emocjonalno-poznawczej badanej młodzieży

Empatia emocjonalno-poznawcza	Grupy							
	agresywna ofiara		ofiara		agresor		ogółem	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Niski	24	80	27	90	25	83,3	76	84,4
Przeciętny	4	13,3	2	6,7	3	10	9	10
Wysoki	2	6,7	1	3,3	2	6,7	5	5,6
Ogółem	30	100	30	100	30	100	90	100

Chi-kwadrat = 1,251; 4; p – n.i. (wartość testu dla trzech grup: agresywna ofiara – ofiara-agresor); Chi-kwadrat = 0,163; 2; p – n.i. (wartość testu dla dwóch grup: agresywna ofiara – agresor); Chi-kwadrat = 1,176; 2; p – n.i. (wartość testu dla dwóch grup: agresywna ofiara – ofiara)
 Źródło: opracowanie własne.

W celu sprawdzenia na ile zmienna „poziom empatii” różnicuje badane grupy młodzieży wyodrębnionej na podstawie poziomu stosowanej i doświadczanej agresji wykorzystano test Chi-kwadrat. Wartość testu Chi-kwadrat upoważnia do stwierdzenia, że poziom empatii emocjonalno-poznawczej nie różni się w porównywanych grupach młodzieży. Zdecydowana większość badanych osób cechuje się niskim poziomem zmiennej. Tylko pojedyncze osoby w różnym stopniu doświadczające i stosujące agresję z dużą łatwością wczuwają się w stany emocjonalne przeżywane przez innych oraz przyjmują ich punkt widzenia danych spraw i sytuacji. Uzyskany wynik może świadczyć o tym, że jedynie 15 osób z 90-osobowej grupy młodzieży jest w stanie świadomie, nie tracąc własnej tożsamości, zrozumieć przeżycia innych ludzi. Ogólnie stwierdzono, że badani niezależnie od tego, na ile są agresywni lub stosują agresję, wykazują braki w zakresie empatii emocjonalno-poznawczej.

W badaniu własnym założono, że empatia stanowi czynnik powstrzymujący agresję. Za Lewicką (2006, s. 71) przyjęto, że „pomiędzy agresją a empatią zachodzi negatywny związek, co znaczy, że podwyższenie poziomu jednej zmiennej wiąże się z obniżeniem poziomu drugiej zmiennej.” W celu sprawdzenia czy, a jeśli tak, to i na ile, zmienne korelują ze sobą, obliczono współczynnik korelacji r-Pearsona (po wykluczeniu zależności krzywoliniowej poprzez przygotowanie wykresów rozrzutu). Dane zamieszczono w tabeli 9.

Analizując dane zawarte w tabeli 7 stwierdzono, że wyobrażenia empatyczna w słabym stopniu negatywnie koreluje zarówno z doświadczaniem ($p < 0,05$), jak i stosowaniem przez młodzież agresji fizycznej i emocjonalnej ($p < 0,01$). Oznacza to, że wysokim wynikiem fantazji młodzieży towarzyszą niskie wyniki uzyskane przez nią w skali agresji. Poza tym niskim wynikiem empatii poznawczej oraz emocjonalno-poznawczej (określonej na podstawie skali przyjmowania perspektywy innych) towarzyszą wysokie wyniki w skali stosowanej agresji emocjonalnej

($p < 0,05$). Natomiast między wynikami empatycznego reagowania w sytuacjach trudnych a stosowaniem agresji fizycznej wystąpiła słaba negatywna zależność ($p < 0,05$).

Tabela 9. Związek między doświadczaniem i stosowaniem agresji przez młodzież a jej empatycznością

Zmienne	Empatyczna odpowiedź na negatywne przeżycia innych	Przyjmowanie perspektywy innych	Wyobraźnia empatyczna	Empatyczne reagowanie w sytuacjach trudnych	Empatia emocjonalno-poznawcza
Doświadczanie agresji emocjonalnej	0,067	-0,066	-0,210*	0,101	-0,065
Doświadczanie agresji fizycznej	-0,038	-0,202	-0,209*	0,156	-0,148
Doświadczanie agresji	0,041	-0,108	-0,221*	0,122	-0,092
Stosowanie agresji emocjonalnej	-0,079	-0,249*	-0,272**	0,156	-0,221*
Stosowanie agresji fizycznej	-0,050	-0,198	-0,308**	0,262*	-0,148
Stosowanie agresji	-0,070	-0,240*	-0,305**	0,210*	-0,202

* korelacja istotna na poziomie $p < 0,05$; ** korelacja istotna na poziomie $p < 0,01$.

Źródło: opracowanie własne.

Dyskusja wyników

Wyniki badań własnych świadczą o występowaniu negatywnej korelacji między przyjmowaniem perspektywy innych ludzi a stosowaną agresją emocjonalną ($p < 0,05$) (por. Lewicka 2002, s. 41). Ponadto wysokim wynikiem w skali empatycznego reagowania w sytuacjach trudnych towarzyszą niskie w skali stosowania agresji fizycznej ($p < 0,05$). Potwierdzają zatem one wcześniejsze badania prowadzone w celu uchwycenia zależności między empatią a agresją. Osoby empatyczne przejawiają niski poziom agresji i częściej zachowują się w sposób prospołeczny. Są bardziej życzliwe względem innych i częściej respektują normy społeczne w porównaniu z osobami mniej empatycznymi (Węgliński 1983, s. 322–324; Węgliński 1984, s. 118–119).

Wydaje się, że osoba sprawnie funkcjonująca winna charakteryzować się wysokim poziomem empatii poznawczej i przeciętnym (z tendencją do wysokiego) – empatii emocjonalnej. Silna wrażliwość empatyczna często stanowi jedno z uwa-

runkowań wypalenia emocjonalnego oraz zaburzeń lękowych. Osoby bardzo empatyczne emocjonalnie „przejmują” bowiem negatywne emocje swoich partnerów interakcji. Można również przypuszczać, że ofiary przemocy bardziej współczują innym osobom doświadczającym negatywnych emocji, podobnych do swoich. W innych skalach empatii mogą nie różnić się od agresorów, ale jednak wykorzystywać empatię do innych celów. Sprawcy być może wyobrażają sobie, co czują ich ofiary, a następnie wykorzystują tę wiedzę do manipulowania swoimi ofiarami i zadawania im jeszcze większej krzywdy. Starają się je lepiej zrozumieć, żeby skuteczniej je zranić. Natomiast ofiary pomimo wcześniejszej wrażliwości mogły przejść proces odwrażliwienia negatywnych emocji. Obecne ich reakcje mogą być zatem znacznie słabsze. Taki tok myślenia w pewnym stopniu tłumaczy brak różnic w zakresie empatii między porównywanymi grupami młodzieży.

Podsumowanie

Wsparcia wymagają zarówno ofiary, jak i sprawcy agresji. Osoby pokrzywdzone często nie radzą sobie z zaistniałą sytuacją oraz podlegają manipulacji, w rezultacie czego izolują się i zamykają się w sobie. Natomiast agresorzy odreagowują swoją złość, niepowodzenia i frustrację na innych osobach.

W celu minimalizacji zjawiska agresji a także zwiększenia poziomu empatii młodzieży prowadzi się treningi uwrażliwiające. Mają one na celu kształtowanie oraz wzmacnianie związków natury emocjonalnej między ludźmi oraz pobudzanie wrażliwości względem drugiego człowieka. Sprzyjają rozwijaniu takich umiejętności, jak: wczuwanie się w sytuację drugiego człowieka, nawiązywanie kontaktów interpersonalnych, wyrażanie własnych uczuć oraz rozumienie innych. Ponadto uczestnictwo w takim treningu wzbudza motywację do podejmowania działań prospołecznych. Ważne jest, aby od najmłodszych lat uczniowie mogli korzystać z takiej oferty wychowawczej, gdyż trening empatii jest najbardziej skuteczny, gdy rozpoczyna się możliwie wcześnie. Skutkuje wówczas bardziej trwałymi zmianami w osobowości człowieka (Wilczek-Rużyczka 2002, s. 35–36).

Kolejną formą pomocy służącą obniżaniu poziomu agresji jest TZA, czyli trening zastępowania agresji, który obejmuje trzy komponenty: trening umiejętności prospołecznych, trening kontroli złości oraz trening wnioskowania moralnego. Pierwszy komponent umożliwia rozwijanie oraz doskonalenie umiejętności: komunikacyjnych, planowania, proszenia o pomoc i wyrażania emocji (Morawska, Morawski 2006a, s. 83). Drugi z nich dotyczy rozpoznawania przyczyn złości oraz sygnałów świadczących o odczuwaniu negatywnych emocji. Polega także na nauce stosowania tzw. reduktorów obniżających poziom złości oraz monitów, czyli prowadzenia dialogu wewnętrznego (Morawska, Morawski 2006b, s. 105). W ostatniej części zajęć analizowane są problemy danych osób na forum grupy i poszukiwane ich rozwiązania – najbardziej odpowiednie z moralnego punktu

widzenia. Głównym celem tej części treningu jest zwiększenie poczucia przyzwoitości, sprawiedliwości, podkreślenie konieczności uwzględniania praw i potrzeb innych ludzi (Morawska, Morawski 2006c, s. 95).

W pracy z ofiarami, jak i agresorami, można wykorzystać także trening relaksacyjny, który przyczynia się do odprężenia, obniżenia ogólnego napięcia i wywołania uczucia spokoju. Ponadto zajęcia o charakterze psychoedukacyjnym mogą skutkować wzrostem pewności siebie i otwartości oraz zmniejszeniem nieśmiałości, a także intensywności zachowań prowokacyjnych (Bartkiewicz 2001, s. 178).

Abstract: Empathy versus experience, and the use of violence among young people

Young people are at risk from acts of aggression both at school, in the family and from their peers. Frequently, the victims themselves begin to manifest aggression as a result of experiencing it from other people. Another determinant of the level of aggression is the mass media or negative role models (eg. making use of humiliating images and words). Empathy is a skill which enables one to recognise another person's inner states and processes when coming into contact with the person. Thanks to it, one is able to share the emotions of the other person, which reduces the risk of aggressive behaviour. Therefore, it is vital that activities aiming at the development of empathy and reduction of aggression be included into working with young people. Such activities may include sensitizing training, aggression substitution training, relaxation training or psychoeducational workshops. The aim of the study was to determine the level of emotional and cognitive empathy of aggressive victims as compared to young people experiencing or using aggression.

Key words: empathy, aggression, aggressive victim, victim.

Bibliografia

- [1] Bartkiewicz Z., Węgliński A., 2012, *Pedagogika resocjalizacyjna wobec współczesnych zagrożeń*, UMCS, Lublin.
- [2] Bartkiewicz Z., 2001, *Pomoc terapeutyczna nieletnim agresorom i ofiarom agresji w zakładach resocjalizacyjnych*, Wydawnictwo AWH Antoni Dudek, Lublin.
- [3] Braun-Gałkowska M., Ulik-Jaworska I., 2002, *Zabawa w zabijanie: oddziaływanie przemocy prezentowanej w mediach na psychikę dzieci*, Wydawnictwo Kadium, Lublin.
- [4] Chartrand T., Baragh J.A., 1999, *The Chameleon Effect: The Perception-Behavior Link and Social Interaction*, „Journal of Personality and Social Psychology”, nr 76 (6).
- [5] Davis M.H., 1999, *Empatia. O umiejętności współodczuwania*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- [6] Georg J., 2008, *Dlaczego jesteście tacy okrutni? Mobbing w szkole*, Wydawnictwo Świętego Wojciecha, Poznań.
- [7] Goleman D., 1999, *Inteligencja emocjonalna w praktyce*, Media Rodzina, Poznań.
- [8] Grochulska J., 1982, *Reedukacja dzieci agresywnych*, WSiP, Warszawa.
- [9] Jaworska E., 2012, *Leksykon resocjalizacji*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [10] Kmiecik-Baran K., 1999, *Młodzież i przemoc. Mechanizmy socjologiczno-psychologiczne*, PWN, Warszawa.

- [11] Kocemba I., 2009, *Ci, którzy dręczą innych*, „Psychologia w Szkole”, nr 1 (21).
- [12] Kosewski M., 1997, *Agresywni przestępcy*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- [13] Lewicka A., 2002, *Policjant – empatyczny, czy agresywny opiekun prawa?*, „Opieka, Wychowanie, Terapia”, nr 1.
- [14] Lewicka A., 2006, *Rozwijanie empatii u studentów pedagogiki specjalnej*, UMCS, Lublin.
- [15] Lewicka A., 2010, *Pomiar poziomu empatii emocjonalno-poznawczej Indekssem Reaktywności Interpersonalnej M. H. Davisa*, [w:] *Diagnostyka resocjalizacyjna, Wybrane zagadnienia*, (red.) Wojnarska A., UMCS, Lublin.
- [16] Mellibruda J., 1986, *Ja – Ty – My: psychologiczne możliwości ulepszania kontaktów międzyludzkich*, Nasza Księgarnia, Warszawa.
- [17] Morawska E., Morawski J., 2001, *Trening Zastępowania Agresji*, „Problemy Alkoholizmu”, nr 4.
- [18] Morawska E., Morawski J., 2006a, *Trening Zastępowania Agresji*, cz. 2, „Psychologia w Szkole”, nr 2.
- [19] Morawska E., Morawski J., 2006b, *Trening Zastępowania Agresji*, cz. 3, „Psychologia w Szkole”, nr 3.
- [20] Morawska E., Morawski J., 2006c, *Trening Zastępowania Agresji*, cz. 4, „Psychologia w Szkole”, nr 4.
- [21] Ostrowska K., 2003, *Czy w Polskiej szkole jest bezpiecznie?*, „Biuletyn Konferencje i Seminaria”, nr 6 (50).
- [22] Palak Z., 2012, *Psychospołeczne determinanty agresywności młodzieży niedostosowanej społecznie*, [w:] *Pedagogika resocjalizacyjna wobec współczesnych zagrożeń*, (red.) Bartkiewicz Z., Węgliński A., UMCS, Lublin.
- [23] *Poradnik metodyczny dla nauczycieli*, Ministerstwo Edukacji Narodowej, Warszawa 2004.
- [24] Preston S.D., de Wall F.B.M., 2002, *Empathy: its Ultimate and Proximate Bases*, „Behavioral and Brain Science”, nr 25.
- [25] Reykowski J., 1979, *Motywacja, postawy prospołeczne a osobowość*, PIN, Warszawa.
- [26] Rode D., 2010, *Psychologiczne uwarunkowania przemocy w rodzinie. Charakterystyka sprawców*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- [27] Surzykiewicz E., 2000, *Agresja i przemoc w szkole. Uwarunkowania socjoekologiczne*, Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej, Warszawa.
- [28] Węgliński A., 1983, *Poziom empatii a zachowania nieletnich w zakładzie poprawczym*, „Psychologia Wychowawcza”, nr 3.
- [29] Węgliński A., 1984, *Poziom empatii a zachowania na koloniach resocjalizacyjnych dzieci z rodzin zagrożonych demoralizacją*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, nr 1.
- [30] Wilczek-Rużyczka E., 2002, *Empatia i jej rozwój u osób pomagających*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- [31] Wolińska J.M., 2000, *Agresywność młodzieży – problem indywidualny i społeczny*, UMCS, Lublin.
- [32] Wysocka E., 2008, *Diagnoza w resocjalizacji*, PWN, Warszawa.

Źródła internetowe

- [33] Chartrand T., Baragh J.A., *The Chameleon effect: The perception-Behavior Link and Social Interaction*, http://www.pedagogika.uksw.edu.pl/konspekt_doktoratu_Maciej_Ciechomski.pdf [dostęp: 15.06.2015].